УДК 82-1(=512.145)

Ф.И. Габидуллина

ӘДӘБИЯТ ФӘНЕНӘ ҖИТДИ ӨЛЕШ
(Ә.М. Закирҗановның «Туфан Миңнуллин драматургиясе» китабына (Казан: ТӘhСИ, 2022) бәяләмә)

В работе дается оценка новой монографии литературоведа А.М. Закирзянова. Определена концептуальная основа исследования, сделан последовательный обзор содержания книги. Автор разделяет творческое наследие драматурга Т. Миннуллина на три этапа, и анализирует его в контексте с литературным процессом. В статье дается высокая оценка монографии, указывается ее значительный вклад в литературоведение.

Ключевые слова: татарская драматургия, литературный процесс, этап, традиция, новаторство, форма, прием.

The paper evaluates the new monograph of literary critic A.M. Zakirzyanov. The conceptual basis of the study is defined, a consistent review of the book's content is made. The author divides the creative heritage of the playwright T. Minnullin into three stages and analyzes it in the context of the literary process. The article gives a high assessment of the monograph, indicates its significant contribution to literary criticism.

Keywords: Tatar drama, literary process, stage, tradition, innovation, form, reception.

Туфан Миңнуллин (1935–2012) исеме татар җәмәгатьчелегенә яхшы таныш булып, шәхесе, күпкырлы эшчәнлеге һәрдаим зур кызыксыну уята. Әдипнең вафатыннан соң ун елдан артык вакыт үтсә дә, аның Татарстан Республикасы Дәүләт Советы утырышларындагы чыгышлары, газета-журналлардагы язмалары, истәлек-хатирәләре, бай иҗади мирасы әдәби җәмәгатьчелек теленнән әле дә төшми. Алай гына да түгел, язучының тирән мәгънәле, фәлсәфи эчтәлекле фикерләре, афоризм буларак, теге яисә бу мәсьәләне ачыклау, дәлилләү, нәтиҗә ясау өчен таяныч-терәк буларак кулланыла. Шуңа да олы әдип, фәлсәфәче, иҗтимагый эшлекле Т. Миңнуллинның тормышын һәм иҗатын өйрәнү, күпкырлы эшчәнлегенең үз заманы һәм бүгенге көн өчен әһәмиятен ачыклау, татар сәхнә әдәбияты үсешенә керткән өлешен бәяләү заман таләбе булып тора. Әдәбият галиме Ә.М. Закирҗановның «Туфан Миңнуллин драматургиясе» дип исемләнгән монографиясенең кыйммәте әнә шуның белән аңлатыла да. Автор әлеге хезмәткә җитди әзерлек белән килә. Галимнең драматург иҗатын төрле яклап яктырткан мәкаләләре, конференцияләрдә ясаган чыгышлары күпләребезгә таныш [Закирҗанов, 2019; Закирҗанов, 2019; Закирзянов, Хабутдинова, 2016; Zakirzyanov, Ghilazov, 2016]. Монографиядә әдипнең бай иҗатын үзара тыгыз бәйләнештә һәм бөтенлектә, үсеш-үзгәреш этапларына бәйле тикшерү максат итеп куела.

Аның концептуаль нигезен Т. Миңнуллинның әдәби мирасын XX гасырның икенче яртысы һәм XXI гасыр башы сәхнә әдәбияты үзенчәлекләренә нисбәтле бәяләү аша сәнгати фикерләү үзенчәлеген ачу тәшкил итә. Бу исә әдипнең төрле чорда иҗат ителгән пьесаларын әлеге дәвер татар драматургиясендә барган әдәби-эстетик эзләнүләр яссылыгында өйрәнү, алып килгән яңалыгын, табышларын ачыклау мөмкинлеге бирә.

Монографиянең кереш өлешендә хезмәтнең максат-бурычлары, драматург иҗатының өйрәнелү дәрәҗәсе, фәнни-гамәли яңалыгы билгеләнү белән бергә, әдип шәхесен аңларга, бәяләргә ярдәм иткән бай материал урын ала. Язучының истәлекләренә, көндәлекләренә нигезләнеп, безнең каршыда аның тормыш юлы, олы иҗатка килүе, аннан да бигрәк шәхес буларак формалашуына йогынты ясаган кешеләр, хәл-күренешләр ачыла. Булачак язучының балалык еллары, әти-әнисенең аңа тәэсире, күңел төпкелендә сакланып калган хатирәләре, шулай ук олы тормыштагы беренче адымнары, чирәм җирләрне эшкәртүдә катнашуы һ.б. фәнни хезмәткә лиризм, публицистик аһәң алып килә, укучыны язучы шәхесенә якынайта. Ә.М. Закирҗанов фикеренчә, Т. Миңнуллинның 50 елга сузылган иҗаты чорның иҗтимагый, мәдәни шартларына, әдәбиятның эчке закончалыкларына нисбәтле үзгәрешләр кичерә. Алар тема-мотивларда, күтәрелгән проблемаларда, чишелеш юлларын эзләүдә, шул максатта кулланылган алым-чаралар төрлелегендә һ.б. чагылыш таба. Әнә шулардан чыгып, әдипнең бай мирасы өч этапка бүлеп тикшерелә һәм хезмәттә аерым бүлекләр буларак урын ала.

«1960–1980 еллар татар драматургиясендә яңа тенденцияләр һәм Т. Миңнуллин иҗаты» дип аталган беренче бүлектә драматургның башлангыч иҗат тәҗрибәләреннән алып тарихи шәхесләрне сурәтләүгә кадәр үткән юлы тикшерелә. Т. Миңнуллин сәхнә әдәбиятына «Хрущев җепшеклеге» дулкынында килә. Җәмгыятьтәге үзгәрешләр, идеологик басымның кимүе, билгеле бер дәрәҗәдә фикер төрлелегенә юл ачылу шартларында мәдәни тормышта җанлану, әдәбиятның сыйфаты үзгәрү күзәтелә. Ул «милли һәм гомумкешелек кыйммәтләрен яклау, халыкның яшәү рәвешен, традицияләрен, гореф-гадәтләрен саклау һәм шулар аша чорның актуаль мәсьәләләрен киң җәмәгатьчелек алдына кую һәм аларны бай сәнгати алымнар ярдәмендә сурәтләү» [Закирҗанов, 2022, б. 27] белән бәйле була. Хезмәттә чорның танылган драматурглары Х. Вахит, А. Гыйләҗев, Ш. Хөсәенов, Ә. Баян, Р. Хәмид пьесалары мисалында татар сәхнә әдәбиятында реалистик сурәтлелекнең өстенлек алуы, аның тормышчанлык юнәлешендә үсә барып, кеше шәхесенә игътибарның артуы һәм шуңа бәйле заман типлары, үзенчәлекле характерга ия геройлар мәйданга чыгу дәлилләнә. 1960–1980 еллар драматургиясендә күзәтелгән сыйфат үзгәрешләренең нигезен татар милли яшәешенә игътибар арту, шул сәбәпле милли тематиканың көчәеп китүе, шәхес һәм җәмгыять мөнәсәбәтенең моңа кадәр читтә калып килгән якларын сурәтләү тәшкил итә. Бу исә

пьесалардагы конфликтның тирәнәюенә һәм баюына китерә. Автор фикеренчә, драматургларның эзоп теле ярдәмендә җәмгыятьтәге каршылыкларны ачуы бу чор әдәбиятындагы җитди яңалыкларның берсе булып тора. Монографиядә әлеге еллар татар әдәбиятында көчәеп киткән романтик юнәлешнең сәнгати үзенчәлекләре аерып чыгарыла һәм И. Юзеев, Ә. Баян, Ә. Гаффар пьесаларын бәяләү аша кешенең эчке дөньясына, рухи яшәешенә игътибар арту ассызыклана.

Ә.М. Закирҗанов билгеләп үткәнчә, Т. Миңнуллин башлангыч тәҗрибә чорын бик тиз үтеп, сәхнәгә менгән «Нигез ташлары», «Миләүшәнең туган көне» пьесалары яшәешнең җитди проблемаларын уңышлы тотып алуы, тормышчан конфликты һәм башкаларны кабатламаган геройлары белән игътибарны җәлеп итә. Алдагы елларда драматургны киң җәмәгатьчелеккә таныткан пьесалары мәйданга чыга: «Дуслар җыелган җирдә», «Диләфрүзгә дүрт кияү», «Ай булмаса, йолдыз бар» һ.б. Шуларны тикшерү аша, монография авторы драматургның сәнгати фикерләү үзенчәлеген билгеләүче сыйфатларны аерып чыгара. Бу – кеше яшәешен туган җире, туган туфрагы белән бәйләп карау; халыкчан рухның өстенлек итүе; шәхес буларак формалашуны әдәп-әхлакка тугрылык, хезмәткә мөнәсәбәт белән бәйләп карау; әсәрләрдә жанр ачыклыгы, үз йөзе белән аерылып торган геройларны сәхнәгә чыгару һ.б. Т. Миңнуллинның тормышчан конфликтка йөз тотып иҗат итүе һәм нәтиҗәдә татар драматургиясен яңа геройлар белән баетуы аеруча җитди яңалык буларак бәяләнә. Тормышчанлыкка әдип яңа тема һәм проблемаларга мөрәҗәгать итүе һәм гыйбрәтле хәл-ситуацияләр тудыруы, әдәби детальләрдән, образ-символлардан уңышлы файдалануы белән ирешә. Хезмәттә билгеләп үтелгәнчә, «Нигез ташлары»нда «нигез» символы, «йорт» мотивы; «Миләүшәнең туган көне», «Дуслар җыелган җирдә», «Хушыгыз» трилогиясендә «ялгызлык» мотивы, «уен» алымы; «Ай булмаса, йолдыз бар» да хатын-кызны әхлакый һәм социаль шартларда сынау; шулай ук җитди иҗтимагый мәсьәләләрне интеллектуаль эчтәлек аша ачу һ.б. бу әсәрләрне киң яңгырашлы, күп мәгънәле итә, шуңа да алар бүген дә сәхнәләрдә уңыш белән куелып килә.

Хезмәттә Т. Миңнуллинның яңа жанр формалары өлкәсендәге эзләнүләренә дә киң урын бирелә. Драматург XX гасыр башында ук формалашкан жанр формаларын үстерә, баета барып, аларның яңа сыйфатларын ачуга килә. Пьесалары, автор ассызыклаганча, «жанр чикләрен үтеп чыгулары, бертөрле генә бәяләнмәүләре, төрлечә укылышка урын калдырулары» [Закирҗанов, 2022, б. 65] белән игътибарга лаек. Хезмәт авторының «Диләфрүзгә дүрт кияү» водевиленә аерым урын бирүе дә тулысынча аклана. Әсәрдә әлеге жанр формасының төп билгеләре – үзенчәлекле интрига, җыр-музыкага нигезләнү, юмор-шаянлыкка киң урын бирелү, оптимизм һ.б. – бөтен тулылыгында чагылыш таба. Пьеса сәхнәдә куелганнан соң, водевильнең татар драматургиясендә бермә-бер активлашуы, аның музыкаль драма жанры үсешенә уңай йогынты ясавы да шул турыда сөйли.

Т. Миңнуллинның «Әлдермештән Әлмәндәр» пьесасы 1960–1980 еллар иҗатында үзенчәлекле урын алып тора. Ә.М. Закирҗанов әлеге моңсу комедияне «феномен» дип атый, ягъни аның татар драматургиясендә үзгә бер күренеш булуын ассызыклап үтә. Әсәрнең үз вакытында ук югары бәяләнүе һәм менә ярты гасыр дәвамында сәхнәдән төшми уйналуы да шул турыда сөйли. Хезмәттә пьесаның драматург иҗатында гына түгел, бәлки бөтен татар драматургиясендә үзенчәлекле күренеш булуы билгеләнә һәм моның сәбәпләре түбәндәгеләр белән аңлатыла: яңа тип милли геройны мәйданга чыгару; көнкүреш вакыйгаларын шартлылык алымы ярдәмендә ачып, яшәү мәгънәсен ачыклауга килү; авыл кешеләре образлары аша татар менталитетына хас сыйфатларны аерып чыгару; халык мифологиясе белән чынбарлык күренешләрен үзара үреп сурәтләү; кеше бөеклегенә дан җырлау; комедия һәм драма, реаль чынбарлык һәм романтик рух үзара кушылып киткән пьесаның укучы-тамашачыда өмет, ышаныч хисе тәрбияләве һ.б.

Т. Миңнуллин укучы-тамашачы ихтыяҗына сизгерлеге белән аерылып тора. Бу чорда милли мәсьәләләргә игътибар арту татарның тарихи шәхесләре белән кызыксынуга китерә. Шуңа нисбәтле драматургның Бәхтияр Канкаев, Габдулла Тукай, Муса Җәлил турындагы пьесалары язылып, алар тарихи шәхесләрнең әдәби образларын ачудагы яңалыгы белән киң яңгыраш ала. Ә.М. Закирҗанов хезмәттә әлеге тарихи-биографик драмаларны тарихилык һәм заманчалык принцибыннан чыгып тикшерә. Тарихи шәхесләрне халыкның теләге, азатлыкка омтылышы белән бәйләнештә сурәтли. Автор фикеренчә, М. Җәлилнең тормышы, фашизмга каршы көрәше һәм үлемсез иҗаты васыятенә турылык үрнәге булып тора, ә инде Тукай үз халкыннан аерылмаган, аның борчу-сызлануларын үзенеке итеп кабул иткән шагыйрь буларак ачыла.

«Т. Миңнуллинның XX гасыр ахыры иҗатында әдәби-эстетик эзләнүләре» дип аталган икенче бүлектә иҗтимагый һәм мәдәни тормыштагы үзгәрешләрнең драматург иҗатына йогынтысы тикшерелә. Хезмәттә әлеге чор драматургиясендә барган сәнгати эзләнүләр, дөнья сурәте үзгәрү мәсьәләләренә җентекле күзәтү ясала. Автор фикеренчә, яшәеш кыйммәтләре үзгәрү белән сәхнә әдәбиятында эстетик күптөрлелек урнаша. Моңа кадәр өстенлек иткән реалистик һәм романтик сурәтлелек янәшәсендә модернистик һәм постмодернистик алымнар активлаша. Драматурглар, яшәеш каршылыкларын чагылдыруның үзгә юлларын эзләүгә киләләр. Бу исә мифопоэтик алымнарга, метафора булып килгән күренешләргә, кешене чиктәш халәттә сурәтләүгә, вакыт-чорларны коллаж рәвешендә бирүгә, «аңсызлык», «саташу», җүләрләнү» кебек мотивларга нигезләнүгә китерә. Ә.М. Закирҗанов әйдәп баручы драматурглар Т. Миңнуллин, И. Юзеев, Р. Хәмид, З. Хәким, Ю. Сафиуллин, М. Гыйләҗев, Д. Салихов, Г. Каюмов һ.б. иҗатына күзәтү аша, тематик һәм жанр төрлелеген, сәнгати эзләнүләрдәге табыш һәм югалтуларны, традицион

алымнарны һәм яңачалыкларны эзлекле барлап, әлеге чор сәхнә әдәбиятының яңа бер этапка күчүен дәлилли. Аның нигезен, «тормышны тулылыгында, күптөрлелегендә, каршылыгында чагылдыру, шуларны укучы-тамашачыга җиткерүнең яңа юлларын эзләү омтылышын» [Закирҗанов, 2022, б. 128] билгели.

Драматургиядә урын алган әлеге һәм башка үзенчәлекләргә нигезләнеп, автор Т. Миңнуллинның XX гасыр ахыры иҗатына хас яңалыкларны, беренче чиратта, чор һәм шәхес концепциясенә нисбәтле ача. «Илгизәр плюс Вера», «Хушыгыз», «Шәҗәрә», «Эзләдем, бәгърем, сине» һ.б. пьесаларны тикшерү аша «үзгәртеп кору» чорының каршылыклы, кешенең өмет һәм өметсезлек, еш кына чарасызлык хәлендә калуы, шуңа да әсәрләрне экзистенциализм (сызлану) фәлсәфәсе иңләп үтүе турындагы нәтиҗәгә килә.

Драма әсәре бертөрлелекне кабул итми, драматург чынбарлыкны чагылдыруның яңадан-яңа юлларын, формаларын, алым-чараларын эзли башлый. Т. Миңнуллинның әлеге чор пьесаларындагы стиль үзенчәлеген һәм сәхнә әдәбиятына алып килгән яңалыгын Ә.М. Закирҗанов көтелмәгән метафора («Сөяркә»), образ-символ («Илгизәр плюс Вера»), шартлылык («Җанкисәккәем») кебек сурәт чараларының вакыйгалар катламында мөһим урын алып торуында һәм еш кына төп идеяне ачуга хезмәт итүендә күрә. Бу уңайдан авторның «Саташу» драмасына бәяләмәсе тирәнлеге һәм тулылыгы белән аерылып тора. Чорны ул кара, шыксыз яшәеш буларак сурәтли һәм «шул шартларда тулы бер «югалган буын»ның мәйданга килүен, аның фаҗигасын ача» [Закирҗанов, 2022, б. 170]. Автор фикеренчә, Т. Миңнуллин әсәрдә яңа, гаять гыйбрәтле образлар иҗат итә. Ата-анасын судка биргән Гүзәл үз-үзенә таба алмыйча бәргәләнүче маргинал герой буларак ачыла. Пьесадагы тышкы каршылык исә Саташкан әбинең эш-гамәлләренә бәйле бирелеп, җәмгыятькә, кешене шундый хәлгә куйган системага бәя булып тора.

«Т. Миңнуллинның XXI гасыр башы пьесаларында сурәтләнгән дөнья» дип аталган өченче бүлектә драматургның соңгы чор иҗаты өйрәнелә һәм бәяләнә. Ә.М. Закирҗанов яңа гасыр башы сәхнә әдәбиятына күзәтү ясап, әлеге төрнең билгеле бер дәрәҗәдә торгынлык кичерүен һәм моның пьесалар сыйфаты белән бәйле булуын билгели. Бу елларда үткәрелгән «Яңа татар пьесасы» конкурслары да шуны раслый. Автор фикеренчә, әлеге конкурслар драматургларны активлаштырып кына калмыйча, драматургиягә И. Зәйниев, Й. Миңнуллина, Р. Мөхсинова, С. Гаффарова, Э. Гыйззәтова, А. Шәйдуллин кебек яшьләрнең килүенә юл ача. Хезмәттә драма төренең жанр һәм жанр формалары өйрәнелә һәм әйдәп баручы драматургларның сәхнәләрдә уңыш белән барган әсәрләренә күзәтү ясалып, табыш-югалтулар билгеләнә. XXI гасыр башы драматургиясен яңа этап буларак аерып чыгаруга нигез буларак, Ә.М. Закирҗанов түбәндәгеләрне аерып чыгара: яшәеш мәсьәләләрен укучы-тамашачы күңеленә җиткерүнең яңа юлларын эзләү максатында, шартлы алымнарның реалистик һәм

романтик күренешләр белән үрелеп баруы; үткәннең мәдәни эзләрен активлаштыру – интертекстуальлек аша бүгенгегә бәя бирү; жанр чикләренең җуелуы, ягъни бер әсәрдә төрле жанр формаларына хас билгеләрнең урын алуы; вакыйгаларда «аңсызлык», «җан хәрәкәте», «шизоанализ» күренешләрен сурәтләү аша кеше психологиясенең тирән катламнарын ачу һ.б.

Ә.М. Закирҗанов фикеренчә, бу чор татар драматургиясендә барган үзгәрешләрдә Т. Миңнуллин иҗаты үзгә урын алып тора. Драматург сәхнә әдәбияты традицияләрен үстерә, баета барып, еш кына яңа тормыш материалына мөрәҗәгать итә, гыйбрәтле сюжетлар алып килә, шуларга туры килердәй формалар эзли. Яңа жанр формларына йөз тоту әдип өчен һич тә үзмаксат түгел, бәлки замандашның катлаулы рухи дөньясын ачуга хезмәт итү чарасы булып тора. Хезмәттә шуның уңышлы үрнәкләре урын ала. «Тәнзиләкәй» монодрамасы яшәеш фәлсәфәсен шартлы һәм ассоциатив алымнар аша ачуның уңышлы үрнәге булса, «Галиябану, сылуым-иркәм» пьесасында интертекстуальлек һәм уен алымнары ярдәмендә чагылган яңа эчтәлек бәяләнә.

Т. Миңнуллинның бөтен иҗаты милли эчтәлек белән сугарылган, шуңа да әдип өчен чорның милли характерын торгызу җитди бурыч булып санала. Автор билгеләп үткәнчә, «Т. Миңнуллинның иҗат эволюциясе аеруча шәхес концепциясендә тулы чагылыш таба» [Закирҗанов, 2022, б. 204]. Шуңа да аның иң яхшы пьесалары нәкъ менә милли характер буларак ачылган геройлары белән хәтердә кала. Әдипнең XXI гасыр башында дөнья күргән «Саташу», «Эзләдем, бәгърем, сине», «Галиябану, сылуым-иркәм», «Дивана», «Мулла», «Нәзер», «Төш» кебек пьесалары, форма-стиль яисә сурәт чаралары һәм гыйбрәтле геройлары белән җитди яңалык алып килә. Монографиядә билгеләп үтелгәнчә, Т. Миңнуллин, берәүне дә кабатламыйча, чорның яңа геройларын мәйданга чыгара. Алар арасында замандашның нык ихтыярлы көчле шәхесләре (Рәхмәтулла – «Алты кызга бер кияү» һәм Әсфәндияр – «Мулла»), язмыш сынауларын уза алмыйча, аптырап калган геройлар (Гүзәл, «Саташу»), яшәеш каршылыкларын күңел сызлануы аша кабул итүчеләр (Вил, «Дивана») бар. Драматург иҗатында гына түгел, әлеге чор сәхнә әдәбиятында казаныш буларак бәяләнгән «Мулла» драмасына автор үзенчәлекле якын килә. Ул, бер яктан, Әсфәндияр язмышы белән Мөхәммәд пәйгамбәр (с.г.в.) тормышы охшашлыгына нигезләнсә, икенче яктан, әлеге геройның үзен табуын традицион өлгереп җитү йоласы аша аңлата. Бу исә пьесадагы дини карашларны, татар авылының хәзерге хәлен, халык һәм хакимият мөнәсәбәтен, милли традицияләрне һәм тормышка үтеп кергән яңалыкларны яшәеш кыйммәтләре яссылыгында бәяләү мөмкинлеге бирә.

Хезмәттә Т. Миңнуллинның балалар өчен язылган пьесаларына да эзлекле күзәтү ясалып, драматургның бу өлкәдәге табышяңалыклары билгеләнә. Театрның яшь буынны тәрбияләүдәге зур ролен яхшы аңлаган драматург аеруча ике гасыр чигендә балалар

өчен актив иҗат итә. Ә.М. Закирҗанов билгеләп үткәнчә, күпсанлы пьесалары белән мәктәп укучыларын театр залларына кайтарырга ярдәм итә.

Гомумән, Ә.М. Закирҗановның аерым әдип иҗатын бөтенлекле тикшерүне максат иткән яңа монографиясе фәнни-теоретик эзләнүләре, гамәли юнәлтелгән булуы һәм татар драматургиясенең мөһим бер дәверен системага салып тикшерүе белән татар әдәбият фәнен баетуга хезмәт итә.

Әдәбият

Закирҗанов Ә.М. Туфан Миңнуллин драматургиясе: монография. Казан: ТӘһСИ, 2022. 252 б.

Закирзянов А.М. Мифопоэтическая основа драмы Т. Миннуллина «Мулла» // Башкирский народный эпос «Урал батыр» и духовное наследие народов мира: Материалы Международной научно-практической конференции, посвященной со дня рождения выдающегося ученого-фольклориста, доктора филологических наук, профессора А.М.Сулейманова (24 мая 2019 года). Ч. 1. Уфа: Изд-во БГПУ, 2019. С. 148–153.

Закирҗанов Ә.М. Т.Миңнуллинның XX гасыр ахыры иҗатында әдәби-эстетик эзләнүләр // Фәнни Татарстан. 2019. № 2. Б. 57–64.

Закирзянов А.М., Хабутдинова М.М. Новое прочтение женской темы в спектакле «Без луны, звезда нам светит» по одноименной пьесе Т. Миннуллина (2015) (реж. Р.Р. Фазлыев) // Филология и культура. Philology and culture. 2016. №1 (43). С. 198–204.

Zakirzyanov A.M, Ghilazov T.S. Tufan Minullin drama: The synthesis of eastern and western traditions // Man in India. 2016. Vol. 96, Is. 7. P. 2357–2365.

Габидуллина Фәридә Имаметдин кызы,
филология фәннәре кандидаты, Казан (Идел буе) федераль университетының Алабуга институты доценты